ISSN 1304-3617

HTD HADİS TETKİKLERİ DERGİSİ

JOURNAL OF HADITH STUDIES مجلة بحوث الحديث
Cilt/Volume: V Sayı/Number: 1 Yıl/Year: 2007

Editörden/Editorial/من رئيس التحرير
İbrahim HATİBOĞLU, Beşinci Yayın Yılına Girerken ...

Makaleler/Articles/مقالات
Özcan HIDIR, Oryantalizme Karşı Oksidentalizm: Hadis Oksidentalizmi –M. Fuad Sezgin ve M. Mustafa el-A'zamî Örneği-/*Occidentalism Versus Orientalism: Occidentalism on Hadīth– M. Fuad Sezgin and M. Mustafa al-A'zamī*

Yusuf Ziya KESKİN, Hadislere Göre Avcılık ve Avlanma Esasları/ *Hunting and Hunting Rules According to Hadīths*

Mustafa ERTÜRK, A Short Glance at the Attitude of Some Sunnī Muslim Traditionists/ Muhaddithūn towards Philosophy and the Philosophical Sciences/ *Bazı Muhaddislerin Felsefeye ve Felsefî İlimlere Bakışı Üzerine*

Süleyman DOĞANAY, Hadislerde Metin ve Muhteva Tahlîlinin Tarihî Boyutu/ *Historical Aspects of Textual and Content Analysis in Ahādīth*

Halis AYDEMİR, Hadis Rivayet Sisteminde Râvi Modelleri/ *Narrator Models in the Transmission Systematic of Hadīth*

Smain KHALIDI, محتوى موطأ الإمام مالك ومنهجه في الحديث/ *Muvatta'ın Muhtevası ve İmam Mâlik'in Muvatta'daki Hadis Metodu*

Tercüme/Translation/ترجمة
Harald MOTZKI, Hicrî I. Asırdaki Sahîh Hadislerin Kaynağı Olarak Abdürrezzâk es-San'ânî'nin *Musannef*'i/*The Musannaf of 'Abd al-Razzâq al-San'ânî as a source of Authentic ahâdîth of the First Islamic Century* (*Çev.* Bekir KUZUDİŞLİ)

Araştırma Notları/Review Articles/ملاحظات دراسية
Fatma KIZIL, Oryantalizm Sempozyumu, Edward W. Said ve Düşündürdükleri

Makale Tahlîli/Article Reviews/نقد المقالات
r SARAÇOĞLU, "Hadis ve Tarih: Metodolojik bir Karşılaştırma" Adlı Makale Üzerine

Mülâkât/Interview/حوار
İbrahim HATİBOĞLU, M. Tayyib Okiç'in İlmî Kişiliği ve Tesirleri Üzerine Ali Osman Koçkuzu İle

SÜHA

Hadislerde Metin ve Muhteva Tahlîlinin Tarihî Boyutu

"Historical Aspects of Textual and Content Analysis in Ahādīth"

*Süleyman DOĞANAY, Dr.**

Abstract: Ahādīth has got a historical importance in addition to religious one. Because, each of ahādīth attributed to the Prophet (peace be upon him) puts forward that it reflects facts and events of his period as well. Reading texts of hadīth to obtain knowledge on religion and history without criticizing shows its ordinary usage because of alteration of the hadīth narrators on reporting according to meaning. It is necessary to study compatibility of every passages or items in the texts of hadīth into facts of the prophetic period in order to keep away from the ordinary usage of hadīth. The texts of hadīth, on account of its historical importance, could be criticized mainly on two points: "history in the text" and "history of the text".

Citation: Süleyman DOĞANAY, "Hadislerde Metin ve Muhteva Tahlilinin Tarihî Boyutu" (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi* (*HTD*), V/1, 2007, pp.63-84.

Key words: Hadīth, History, Narration, History in the Text, History of the Text.

Giriş

Her metin,[1] kendine has bir tarihinin bulunuşu ve muhtevası itibariyle geçmişte yaşanmış, ifade edilmiş ya da düşünülmüş bir olaydan bahsetmesi itibariyle tarihîdir ve hiçbir metin tarihten soyutlanamaz. Metin, tarihî bir olayı veya düşünceyi nakletmenin yanında kendi tarihî varlığını da devam ettirir. Bundan dolayı, 'metindeki tarih' ile 'metnin tarihi'[2] ifadeleri farklı bağlamlara işaret eder.

'Metindeki tarih' ifadesi, metinde bahsedilen kişilere, olaylara, olayların meydana geldiği mekâna, sosyal şartlara ve hatta fikirlere delâlet eder. Bu anlamda, metin kendisi vasıtasıyla tarihî bir dönemin gözetlendiği pencere işlevine sahiptir. 'Metnin tarihi' ifadesi ise, içerikle doğrudan ilgili olmayıp, metnin ortaya çıkış tarihine ve teşekkül sürecine işaret eder.[3] Bu teşekkül süreci, metnin söylem düzeyinde ortaya çıkışıyla birlikte, şifahî yolla nakledil-

* Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, sdoganay@erciyes.edu.tr

1 Burada, metin terimiyle bir sözün veya haberin sadece yazılı malzeme üzerindeki varlığını kastetmediğimizi belirtmeliyiz. İster yazılı olsun isterse şifahî kültür ortamının ürünü olsun, her iki durumda da söz veya haber varlık sahnesindedir. Kaldı ki, söz veya haber yazılı hale gelmeden önceki varlığını şifahî kültür ortamına borçludur.

2 Hayes, John H. ve Carl R. Holladay, *Biblical Exegesis A Beginner's Handbook*, Atlanta: John Knox Press 1987, s. 45.

3 Hayes, *Biblical Exegesis*, s. 45.

mesini, yazı ile kayıt altına alınmasını ve şekil ve içerik bakımından kendisine yapılan müdahalelerin hepsini içerir. Metnin teşekkül süreci yani metnin tarihi dikkate alınmaksızın, sadece metindeki tarihten/muhtevadan yola çıkarak yapılacak her tespit veya yorum isabetli sonuçlar doğurmayabilir.

Tarihî metinlerin anlaşılmasında, metindeki tarih yani muhteva kadar metnin tarihi de büyük önem arz eder. Metnin tarihi, nakil ile ilgili problemlerle yüzleşmeyi gerektirir. Bu açıdan, metne sadece içerik çözümlemesi düzeyinde ve basit bir bilgi kaynağı olarak yaklaşmamak gerekir.[4] Tahlil işleminde metinleri sadece bilgi kaynağı olarak görmek, onların indirgemeci bir kullanımını doğurur. İndirgemeci bir tutumdan uzak kalabilmek için, metin tahlili ve tenkidinde teşekkül süreci ile muhtevanın birlikte mütalaa edilmesi gerekir.

Tarihî bir metin olarak herhangi bir hadisi tahlile kalkışmak, metindeki tarihi ve metnin tarihini birlikte dikkate almayı gerektirir. Her durumda ve her metin bağlamında birini diğerine öncelemek, biri lehine diğerini görmezden gelmek, metnin yanlış anlaşılmasına ve isabetli olmayan değerlendirmelere yol açabilir. Hadislerin tenkidinde, yorum veya izâhında herhangi bir yanlış değerlendirmeye sapmamak için, 'metnin tarihi' ve 'metindeki tarih' olmak üzere iki tarihî boyutun mutlaka birlikte dikkate alınması gerektiği, makalemizin temel vurgusudur. Bu vesile ile, dinî değerinin yanı sıra, tarihî önem de arz eden hadislerin metin ve muhteva olarak tarihî tenkide konu olmasını, bazı gerekliliklere de işaret ederek ele alacağımızı belirtmek isteriz.

I. Rivayetlerin Metin ve Muhtevasının Tarihî Açıdan Sorgulanması

Rivayet edilen metinler, metindeki tarih (muhteva) ve metnin tarihi (ortaya çıkış ve teşekkül süreci) olmak üzere başlıca iki perspektiften tarihî analize konu edilebilir. Rivayete konu olan metin ister hadis, isterse başka bir tarihî malzeme olsun, ifade edilen hususlara olgu değeri atfetmeden önce, tarihî bir yaklaşımla ele alınıp metin ve içerik açısından sorgulanması gerekir.

Bu bakımdan, bir hadisin metin tarihini ve metnindeki tarihi dikkate almak, belli bazı soruları sormayı gerektirir. Hadis hakkında yapılacak olan bu soruşturma işleminin ilk basamağında metnin tarihiyle ilgili şu türden sorulara yer verilmelidir: Hadis nasıl, niçin, ne zaman, nerede ve hangi şartlar altında ortaya çıktı? Kim için söylendi veya yazıldı? Nasıl derlendi veya muhafaza edildi? Eğer Hz. Peygamber'e âidiyetinden şüphe duyuluyorsa, metin hangi amaçlara binâen (niçin) üretildi? Hadisin veya rivayetin teşekkülünü, gelişimini, muhafazasını ve naklini etkileyen âmiller nelerdir?

---

[4] Tarihî bir hakikatin algılanması ve sunulmasının, çoğu kez hakikatin kendisinden çok farklı ve kimi zaman hakikat olarak ifade edilen şeyin kendisi kadar önemli olduğu unutulmamalıdır. bk. Evans, Richard J., *Tarihin Savunusu* (trc. Uygur Kocabaşoğlu), Ankara: İmge Kitabevi 1999, s. 88.

Hadislerin metin tarihiyle ilgili soruları çoğaltmak ve her bir hadisi bu bağlamda sorgulamak mümkündür. Bu sorgulama işlemini, metnin tarihî serüvenini ortaya çıkarma yönündeki gayretler olarak değerlendirmek gerekir. Metnin tarihî serüveninin ortaya konulması, elde mevcut haliyle metnin anlam alanlarına ilişkin ipuçları da sunacaktır. Zira dikkatli bir sorgulama neticesinde, metinlerin sunmuş olduğu anlam öbeklerinden bazılarının, karşılığını Hz. Peygamber'in hayatında/döneminde bulacağı, bazılarının bulamayabileceği ortaya çıkacaktır. Bu da, ister istemez her bir metin ve onun unsurları hakkındaki anlayışları olumlu veya olumsuz yönde değiştirecektir.

Bir hadis metninin tarihinin tespiti, hadisin metnindeki tarihten ya da diğer bir ifadeyle ilgili metnin muhtevasından bütünüyle bağımsız değildir. Hadis muhteva yönüyle ve kültürel açıdan da araştırılmalıdır. Metindeki tarihin belirlenmesi bağlamında yapılacak bir sorgulama, metnin tarihine de ışık tutacaktır. Buna ilişkin sorulması gereken sorular da şunlardır: Hadiste kimden veya neden söz edilmektedir veya hadis hangi konu hakkındadır? Hadisin elde mevcut tarîkinin dışındaki diğer yollardan, hatta aynı veya yakın konulardaki diğer hadislerden ve başka kaynaklardan elde edilen hangi bilgi ve bakış açısı anlamayı etkiler? Hz. Peygamber'in anlam açısından baskın durumda olan özel vurguları var mı? Eğer özel vurgular varsa, bunlar hadisin diğer tarîklerinde de aynı hususiyetlere sahipler mi? Eğer hadisin tarîkleri arasındaki vurgular değişkenlik arz ediyorsa, hangi vurgu Hz. Peygamber'e, hangisi râvilere aittir? Hadisin doğrudan muhtevasına yönelik bu türden sorular; hem muhteva hem de metnin tarihiyle ilgili: Hz. Peygamber'in hayatı ve risâleti içinde bu hadisin yeri nedir? Hadisin sebeb-i vürûdu nedir? Hadisin ortaya çıkışında hangi kültürel faktörler etkilidir? Râvilerin veya ilk hadis müdevvinlerinin ilgi alanları ve eğilimleri, hadisin şeklini ve içeriğini etkilemiş midir? şeklindeki sorularla birlikte mütalaa edilmelidir.

Bir hadise ait metinlerin buna benzer sorularla muhteva tahliline tabi tutulması sonucunda, hadisin anlam alanına dair birbirinden farklı boyutlar ortaya çıkıyorsa, bir başka ifade ile muhteva tahlili sonucunda ortaya çıkan anlam, Hz. Peygamber'e ait anlamı garanti etmiyor ya da bu konuda bir kanaat teşkil etmiyorsa, metnin tarihî serüvenini anlamak daha fazla önem arz edecektir. Bu durumda, hadisin muhteva tahlili, ona ait tarîklerin tarihî süreçte kazandığı dil ve anlatım formunun anlaşılmasıyla başlamalıdır.[5] Zira bir hadise ait metinler arasındaki farklılıklar çeşitli anlamları doğuruyor, metinlerin bazısında ortaya çıkan mana, diğer bazılarında genişlemeye veya daralmaya

[5] Hadisin semantik yapısı ve anlatım üslûbunun anlaşılması, ona ait çeşitli metinler arasındaki farklılıkların ne zaman, nerede, kim tarafından ve niçin var edildiğini sorgulamayı gerektirir. Zira dinî değerinin yanında, tarihî bir belge niteliğinde de olan hadise ait tarîkler çeşitli anlam alanlarına yol açıyorsa, metinler arasındaki farklılıkların tarihî kökenleri iyi tetkik edilmelidir.

uğruyorsa, tarihî tenkit noktasından hareketle metnin formu üzerinde düşünmeye ve incelemeye öncelik verilecektir. Üslûbun, özü etkilediği düşüncesinden hareketle metnin formu üzerinde düşünmek, onun içeriğinin nasıl ele alınacağı konusunda da veriler sunabilir.

II. Rivayetlerin Sistem Bütünlüğü İçinde Tahlili

Muhaddislerin hadislerin tahlil ve tenkidinde hadis usulüne ait teknik konularla birlikte, bazı temel ilke ve prensiplerden de hareket ettikleri bir vakıadır. Eleştiriye açık bazı boyutları bulunmasına rağmen muhaddislerin geliştirmiş oldukları tahlil ve tenkit usulleri, sistemli bir bütün arz etmektedir. Hadis ilminin olduğu gibi, tarih ilminin de kendine has tenkit usulü bulunduğu bilinmektedir. Tarihî bir veri olması hasebiyle hadislerin tenkidinde tarih ilminin ilkelerine bîgâne kalınamaz. Disiplinler arası işbirliği ve modern zamanların sunduğu imkânlar gereği, rivayet malzemesinin tahkik ve değerlendirmesinde tarih ilminin verilerinden gerektiği ölçüde faydalanılmalıdır. Fakat, hadis tahlilinde tarih gibi öteki ilim dallarının verilerine atıfta bulunurken ve onlardan yöntem açısından faydalanırken, değerlendirilen metnin ait olduğu ilim dalının iç mantığı, işleyişi ve bütünlüğü asla göz ardı edilmemelidir. Bu, hadis geleneğine olan sorumluluğun bir gereğidir.

Tarih ve hadis tenkidi; doğruyu, muhtemel ve mümkün olanı, inanılmazı, yanlışı, yalanı ve doğrulanması imkânsız olanı ayırt etme noktasında birleşirler.[6] Fakat, hadislerin metin ve muhteva olarak tarihî açıdan incelenip değerlendirilmesinin bazı noktalarda tarihten ayrıldığı görülür. Bu anlamda bir hadis tarihî perspektiften değerlendirilirken, hadis ve tarih ilimlerinin kendi iç bütünlükleri dikkate alınmalıdır. Zira ister sözlü isterse yazılı olsun nakle dayalı malzeme bakımından aralarında benzerlik ve müştereklik olmakla birlikte, konularını teşkil eden belgeyi değerlendirme bakımından kendi sistemleri dâhilinde, bu iki ilim dalı arasında farklılıkların olması gayet doğaldır.

Tarih yazımında ve hadis rivayetinde, nakledenlerin olaya şahitliklerine büyük önem atfedilmekle birlikte,[7] rivayetlerin değerlendirilmesinde hadis ile

---

[6] Tarihteki ve hadisteki tenkit usullerinin mukayesesi hakkında geniş bilgi için bk. Polat, Salahattin, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul: İnsan Yayınları 1997, s. 159-166.

[7] Tarih şahitliklere dayalı olarak yazıldığından, tarihte doğruyu yanlıştan ayırmak üç temel işleme indirgenir: Her şeyden önce şahitlikleri araştırmak, sonra onları kontrol etmek, nihayet onları anlamak (bk. Halkın, Leon-E., *Tarih Tenkidinin Unsurları* (trc. Bahaeddin Yediyıldız), Ankara 1989, s. 3). Hadis rivayetinde de senedin muttasıl veya münkatı' olması açısından şahitlik prensibine önem atfedildiği mâlûmdur. Hulafâ-i Râşidîn başta olmak üzere, diğer sahâbe ve münekkit muhaddislerin hadis rivayetindeki tutumları, onların şahitlik konusuna verdikleri önemi göstermektedir (Hulafâ-yi Râşidîn ve sahâbenin hadis rivayetindeki tutumları hakkında bk. Toksarı, Ali, *Delil Olma Yönünden Sünnet*, Kayseri: Rey Yayıncılık 1994, s. 17-33). Hadis rivayetinde yalanın ortaya çıkmasıyla birlikte şahitlik prensibi önemini daha fazla hissettirir olmuştur. Bu anlamda, Süfyân es-Sevrî'nin (ö. 161/778) "Râviler yalana

tarih arasındaki en bâriz farklılık mürsel rivayetlerde kendini gösterir. Meselâ, bir sahâbînin bir başka sahâbîden duyduğu hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den işitmiş gibi rivayette bulunması, muhaddisler arasında sahâbe mürseli diye isimlendirilip makbul bir rivayet tarzı olarak kabul edilirken, benzer bir nakil tarzı tarih alanında pek de hoş karşılanmamaktadır. Kaldı ki tarih genellikle yazılı belgelere dayalıdır.[8] Bundan dolayı iki sistemin iç bütünlükleri birbirine karıştırılırsa her zaman doğru sonuçlar ortaya çıkmayabilir.

Hadis ve tarihin rivayetleri değerlendirmedeki farklılıklarından biri de, rivayetin kaynağına yakınlığı meselesinde kendini gösterir. Elbette, her iki tenkit sisteminde de rivayetin, kaynağına yakınlığına veya birincil kaynağa ulaşılmasına büyük önem atfedilir. Rivayetin kaynağa yakınlığı, onun en kısa yoldan ve en kısa senedle nakledilmesiyle doğru orantılıdır. Hadis ilminde bir rivayetin kaynağa yakınlığı **âlî isnad** terimiyle ifade edilirken, kaynağa uzaklığı da **nâzil isnad** terimi ile ifade edilir. Buna göre bir sened, Hz. Peygamber'e kadar ismi zikredilen râvi sayısının azlığı oranında âlî diye nitelendirilirken;[9] bu sayısının çokluğu nisbetinde de nâzil sayılır.[10] Bu vasıflandırma, her bir sened hakkında kullanılan mutlak ve değişmez bir niteleme değildir; aynı hadise ait senedlerin çokluğu oranında, bu isnadların vasfı değişebilir. Sahih olması kaydıyla muhaddisler nazarında Hz. Peygamber'e yakınlığı ifade etmesi bakımından âlî isnad tercih edilir. Yine hadisçiler âlî isnad talep etmenin sünnet olduğunu belirtmişlerdir.[11] Hatta isnadın Hz. Peygamber'e yakınlığının Allah'a yakınlık olduğu ifade edilmiştir.[12] Muhaddislerin kaynağa yakınlık açısından isnadlara yaklaşımı genellikle bu şekilde olmakla birlikte, onlar daha az râviye sahip isnadın sayıca daha çok râvili olana üstünlüğünün her durumda ve her şartta geçerli mutlak bir kriter olmadığını da belirtmişlerdir. Âlî isnadın nâzil isnada üstünlüğü, Hz. Peygamber'e yakınlığı ifade etmesinin yanında, senedde yer alan râvilerin daha sağlam ve daha **sika** olması ve tahammül tarzının **semâa** dayalı veya buna daha yakın olması durumunda söz konusudur. Nitekim, râvilerinin daha sika, daha fakih veya tahammül tarzının semâ veya ona yakın olması gibi bir sebebe binâen değer kazanan bazı nâzil isnadların, âlî isnaddan

---

başvurunca biz de onlara karşı tarihe sarıldık" dediği bilinmektedir. Nitekim râviler hakkındaki tarih bilgisi, hadis ilminin alt disiplinlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Geniş bilgi için bk. Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir (ö. 911/1505), *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-Nevevî* (nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), Beyrut 1988, II, 349-351.

8 Halkın, *Tarih Tenkidinin Unsurları*, s. 23.

9 Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılahları*, Ankara: AÜ İlâhiyat Fakültesi Yayınları 1985, s. 30.

10 Koçyiğit, *a.g.e.*, s. 359.

11 Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbûrî (ö. 405/1014), *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* (nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin), Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-âlemiyye), s. 5-7.

12 Kâsımî, Muhammed Cemâleddin (ö. 1332/1914), *Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs* (nşr. M. Behcet el-Beytâr), Beyrut: Dârü'n-nefâis 1993, s. 210.

daha değerli ve üstün olabileceği de prensip olarak benimsenmiştir.[13] Bu anlamda, muhaddisler nazarında daha üstün ve değerli olan isnadın her hâlükârda sayıca daha az râviyi barındıran isnad değil de,[14] daha sağlam ve daha sahih isnad olduğu ifade edilir. Ancak, âlî ve nâzil isnadın, râvilerin durumu ve tahammül tarzı bakımından birbirine denk olması durumunda, sayıya itibarın esas olması ve âlî isnadın tercih edilmesi gerektiği de belirtilmelidir.

Hadiste uygulandığı şekliyle isnad sisteminin diğer herhangi bir ilim dalında mevcut olmadığı düşünüldüğünde, hem kaynağa yakınlık bakımından rivayetlerin başta âlî ve nâzil olmak üzere çeşitli şekillerde kategorize edilmesinin hem de sağlamlık durumu açısından âlî ve nâzil arasındaki değer farklılığına göre rivayetlerin derecelendirilmesinin muhaddislere has bir sistem olduğu söylenebilir. Gerçi, tarih ilminde de kaynak tenkidi ve kaynakların tenkidine dayalı tasnifi işlemi mevcuttur;[15] fakat, anlatılara ve vesikalara dayalı olarak işleyen bu ilim dalında hadisteki gibi bir isnad sisteminden bahsedilmesi mümkün değildir. Bu bakımdan da, hadis ile tarih arasında sistem bütünlüğü noktasında farklılık olduğu görülmektedir.

Hadis ilminin kendi iç bütünlüğü de dikkate alınmak suretiyle, hadislerin tenkidinde hem metinde anlatılan hem de metni ortaya çıkaran durumlar birlikte mütalaa edilmelidir. İncelemeye konu olan hadis, tarihî konularla doğrudan ilgili olduğu zaman bu durumlar açıkça kendisini belli eder. Ahlâkî nitelikte olup da içerik bakımından doğrudan tarihî olmayan hadislerde yansıtılan kültürel durumlar ve şartlar bile, hadisin tarihî açıdan tenkit edilmesine konu olabilir. Zira, tüm hadisler ve bunların ortaya çıktığı tarihî ve kültürel şartların rivayeti anlamadaki önemi inkâr edilemez.

III. Metin ve Muhtevanın Tarihî Boyutundan Hareketle Hadis Tenkidi

Hadisin metin ve muhtevasının tarihî boyutları, onun gerçeklikteki değerine işaret eder. Bu değer, hadisin şekil ve içerik bakımından Hz. Peygamber'in ifadesi olduğunu veya hadiste bahsedilen durumun onun döneminde mevcut bulunduğunu gösterir. Hadislerin önemli bir kısmının mâna ile rivayet edilmiş olması, metnin lafız, üslûp ve içerik bakımından bütünüyle Hz. Peygamber'e aidiyetini tetkik etmeyi gerektirir. Zîra, metnin bazı bölümlerinin râvi tasarrufları sonucunda lafız ve muhteva olarak değişime uğraması, bazı bölümlerinin de olgusal değerde olup tarihî realiteye uygun düşmesi mümkündür. Mâna ile rivayetin bir sonucu olarak, hadisin kısmen de olsa reelle örtüşmesi, onun olgusal değerini ön plana çıkarır.

---

[13] Hâkim, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, s. 11; Süyûtî, *Tedrîbü'r-râvî*, II, 172.

[14] Nitekim, Hâkim de bu hususa dikkat çekmektedir (*Ma'rifetü ulûmi'l-hadis*, s. 9.

[15] Tarih ilminde kaynak tenkidi ve tenkide dayalı olarak kaynakların sınıflandırılması hakkında geniş bilgi için bk. Langlois, Ch. V. – Ch. Seignobos, *Tarih Tetkiklerine Giriş* (trc. Galip Ataç), İstanbul: Devlet Basımevi 1937, s. 83-107.

Tarihin olguları, her zaman metindeki tarih lehine de işlemeyebilir. Bazı hadisler bağlamında, kesin olarak bilinen tarihî gerçeklerle metinde bahsedilenler birbirine uygun düşmeyebilir. Böyle bir durum, metnin muhtevasındaki hususların tarihî gerçeklere aykırı düştüğüne hükmetmeye götürebilir. Muhteva ile realitenin aykırılığı, nihayetinde rivayetin Hz. Peygamber'e aidiyetinin olumsuzlanmasını beraberinde getirir. Bu durum, sadece muhtevanın değil, aynı zamanda metnin de Hz. Peygamber dönemi açısından tarihî değerde olmadığının göstergesidir.

Hadis ile tarihî bilgiler mukayese edilip de aralarında uyumsuzluk görüldüğü zaman, bu mukayese ister metindeki tarihten isterse metnin tarihinden hareketle olsun, hadisin reddi konusunda aceleci davranmak isabetli olmayabilir. Kesin biçimde bilinen tarihî gerçeklere aykırı düşen hadis uydurma olabileceği gibi, râvi tasarrufları sonucunda da böyle bir aykırılık meydana gelebilir. Hadiste ifade edilen olayın meydana geldiği zaman konusunda açık bir bilgi mevcutsa ve hadisin muhtevası olayın gerçek vakti hakkındaki bilgiye ters düşüyorsa, böyle bir rivayetin tümden sahih olmadığına aceleyle hükmetmektense, öncelikle hadiste ziyade-noksan, tashîf-tahrif vb. durumların olup olmadığı araştırılmalıdır. Zira râvilerden kaynaklanan tasarruflara binâen hadisin lafzı ve manası değişime uğramış ve bu değişim, ister istemez sözü asıl mecrasından çıkarmış olabilir. Haberin aslından bir sapma söz konusu olmamakla birlikte tarihî gerçeklere ters düşüyorsa, haberin uydurma olduğuna hükmedilecektir.

Hadislerin tarihî perspektiften değerlendirilmesi, mümkün olduğunca bütün tarîklerin toplanıp birlikte mütalaa edilmesini gerektirir. Çünkü böylece bir tarîkteki eksiklikler, diğeri vasıtasıyla giderilerek metnin tarihi tespit edilmiş olacak, bu vesile ile belki de tarihî gerçeklere aykırılık diye bir durum söz konusu dahi olmayacaktır. Meselâ, Buhârî'de "Yüz sene sonra bu gün hayatta olanlardan yeryüzünde kimse kalmaz."[16] hadisi yer almaktadır. Bu hadis, Mısırlı düşünür Ahmed Emîn tarafından "Yüz sene sonra nefes alan kimse kalmaz." şeklinde nakledilmiş ve bütün tarîkleri dikkate alınmaksızın, tarihî bilgilere aykırı düştüğü gerekçesiyle tenkit edilmiştir.[17] Halbuki, Hz. Peygamber bu sözüyle yüzyıl sonra sahâbe neslinin son bulmasını kastetmektedir.[18] Hadisin, Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde yer alan metniyle Ahmed Emîn'in verdiği metin mukayese edilecek olursa, aralarındaki lafız farkı hemen görülecektir.[19] Eğer araştırma hadise ait bütün metinler dikkate alınacak şekilde daha da

[16] Buhârî, "Mevâkît", 40; Ebû Dâvûd, "Melâhim", 18; Tirmizî, "Fiten", 64.

[17] Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, Kahire: Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye 1965, s. 217-218.

[18] İbn Kuteybe, Ebû Muhammed ed-Dîneverî, *Te'vîlü muhtelifi'l-hadis* (nşr. Abdülkādir Ahmed Atâ), Beyrut: Müessesetü'l-kütübi's-sekāfiyye 1988, s. 79.

[19] Güler, Zekeriya, "Hadislerin Anlaşılmasında Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü", *İLAM Araştırma Dergisi*, I/2, İstanbul 1996, s. 123-124.

derinleştirilseydi, böyle bir yanlış anlama olmayacaktı. Bu tenkitte, tek tarîke dayanma gibi bir usul hatası ve bunun sebep olduğu yanlış anlama, dolayısıyla muhaddislerin rivayetleri değerlendirme tarzına aykırı olan bir tutum söz konusudur.

Bazı durumlarda, hadis/sünnet diye nakledilen haber, metin ve muhteva olarak o kadar açık ve kesindir ki, tarihî tenkide konu olduğu zaman haberin 'asıl itibariyle' uydurma olduğuna hükmedilir. Burada 'asıl itibariyle' kaydı konulmakla, râvi tasarrufları ihtimaline binâen haberin aslından sapma ve böylece tarihî gerçeklere aykırı düşme ihtimalinin bulunmadığı belirtilmek istenmiştir.

Tarihî boyutlar dikkate alınarak esas bakımından uydurma olduğuna hükmedilen haberlere örnek olarak, yahudilerden cizyenin kaldırılmasını konu alan haber ve bu haber hakkında meydana gelen şu ilginç münakaşa gösterilebilir: Hatîb el-Bağdâdî döneminde bazı yahudiler yazılı bir belge ortaya çıkarırlar ve bu belgenin Resûlullah'a ait olduğunu iddia ederler. Hayber halkından cizyenin kaldırılmasıyla ilgili bu belgede, bazı sahâbîlerin şahitlikleri de vurgulanmaktadır. Belge Hatîb'e arz edilince, ona bakmış ve sonuçta isnadını dahi incelemeksizin bunun yalan olduğunu söylemiştir. Hangi gerekçeyle böyle bir hüküm verdiği sorulunca Hatîb, belgenin iki bakımdan tarihe aykırı olduğunu ifade eder. Öncelikle, belgede Sa'd b. Muâz'ın şahitliğinden bahsedilmektedir. Bu durum muhaldir. Çünkü Sa'd, hicretin beşinci senesinde Hendek Gazvesi'nin ardından Kureyzaoğulları'nın muhâsara edilerek teslim alınmaları ve haklarında karar verilmesinden sonra vefat etmiştir. Hayber Gazvesi ise hicretin yedinci yılında olmuştur. Dolayısıyla Sa'd'ın Hayber Gazvesi'ne katılması ve belgenin yazılışına şahitlik etmesi mümkün değildir. İkinci olarak, belgeye Muâviye b. Ebû Süfyân'nın şahitlik ettiğinden bahsedilmektedir. Halbuki Muâviye, hicretin sekizinci yılında Mekke'nin fethinde müslüman olmuştur. Müslüman olmadan önce Hz. Peygamber'le birlikte Hayber Gazvesi'ne katılması imkânsızdır.[20]

Bu örnekte metindeki tarih, haberin uydurma olduğuna açıkça delâlet etmektedir. Hatîb el-Bağdâdî, hadiste dirâyet sahibi biri olarak, haberin senedini dahi incelemeksizin uydurma olduğuna hükmetmiştir. Bununla birlikte, tarihî açıdan problem teşkil ediyor izlenimi veren hadislerin tamamı ve Hz. Peygamber'in uygulamalarına ilişkin bütün rivayetler bağlamında, yukarıdaki örnekteki gibi, metnin muhtevasına bakılarak haberin uydurulduğu konusunda kesin hükme varmak kolay olmayabilir. Kesinliğin olmadığı durumlarda, habere dair

[20] İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir (ö. 691/1350), *el-Menâru'l-münîf fi's-sahîh ve'z-zaîf* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Halep: Mektebetü'l-matbûâti'l-İslâmiyye 1970, s. 102-105; İdlibî, Selâhaddin b. Ahmed, *Menhecü nakdi'l-metn inde ulemâi'l-hadisi'n-nebevî*, Beyrut: Dârü'l-âfâkı'l-cedîde 1983, s. 327-328.

bütün tarîkler imkân nisbetinde toplanıp, aralarında mukayeseler yapılmalıdır. Mukayese sonucunda metinle tarihte yaşanan gerçeklik arasında paralellik kurma ihtimalinin doğması her zaman mümkündür. Böylece bir tarîkteki eksiklik diğer tarîkler sayesinde giderilecek ve böylece hadisi zayi etme yerine onunla amelin esas olduğu prensibine[21] riayet edilmiş olacaktır.

Bilindiği üzere 'geçmiş' mevcut bilgi, belge ve rivayetlerin çokluğu ve bunların geçerliliği oranında tarihî bir nitelik kazanır. Bilgi, belge ve rivayetlerin az olduğu ve yetersiz kaldığı durumlarda, 'geçmiş' hakkında söylenenlerin spekülatif olmaktan öte bir değeri yoktur. Bu açıdan muhaddisler, kimliği belirsiz/meçhul kişilerden nakledilen veya sadece tek râvisi bulunan garîb haberlere şüphe ile yaklaşmışlardır. Geçmişe dair anlatılanların olgusal bir değer ifade etmesi için, öncelikle bütün verilerin toplanması ve daha sonra tenkid edilmesi gerekir. Yahyâ b. Maîn'in (ö. 233/847) en az otuz vecihten yazmadıkça hadisin ne anlama geldiğini bilemediklerini[22] söylemesi, bir hadisi daha doğru anlayabilmek için ulaşılabilen tarîklerin hepsini toplama uygulamasının, muhaddisler nazarındaki öneminin ifadesinden başka bir şey değildir. Nitekim, metnin tarihi ve metindeki tarih olmak üzere tarihî tenkidin bu iki yönünün hadislere tatbik edildiğine dair rivayetlerle karşılaşmak mümkündür.

Zekeriyyâ b. Yahyâ el-Halvânî, Ebû Dâvûd es-Sicistânî'yi Ya'kūb b. Kâsib'in hadislerini kitaplarının sırtına işaretler koymak suretiyle muhafaza altına alırken gördüğünü ve bunu Ebû Dâvûd'a sorduğunda onun şu şekilde cevap verdiğini nakletmektedir:

> "*Müsned*'inde münker addettiğimiz hadisler gördük. Bunların asıllarını istediğimizde önce bizi oyaladı, daha sonra çıkardı. Asıl nüshadaki hadislerin taze yazıyla değiştirilmiş olduğunu, mürselleri müsned yaptığını ve ziyâdede bulunduğunu gördük."[23]

Bu rivayette muhaddislerin münker olarak addedilen metindeki bilgilerden hareketle, metnin tarihini tetkik ettikleri görülmektedir.

İbn Adî, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Muhammed b. Eş'as el-Kûfî'den hadis yazdığını belirtmiş; Mûsâ b. İsmâil b. Mûsâ b. Ca'fer b. Muhammed, babası ve dedesi tarîkiyle Hz. Ali ve Resûlullah'a ulaşan bine yakın hadisi ihtiva eden bir nüshayı kendilerine çıkardığını söylemiştir. Kendilerine çıkarılan nüshada yırtıkların bulunduğunu, hadislerin yeni bir kâğıt üzerine taze yazıyla yazılmış olup genelinin müsned münker olduğunu, doğruluğu düstur edinmiş kimsele-

---

21 Çakan, İ. Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İstanbul: MÜ İlâhiyat Fakültesi Yayınları 1996, s. 72-73.

22 Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071), *el-Cami' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* (nşr. Muhammed Accâc el-Hatîb), Beyrut: Müessesetü'r-risâle 1414/1994, II, 315.

23 Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ömer b. Mûsâ (ö. 322/934), *ed-Duafâ'* (nşr. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî), Beyrut: Dârü'l-mektebeti'l-ilmiyye 1984, IV, 446.

rin metinlerine uygun düşmeyen metinlere sahip haberlerin yer aldığını ifade etmiştir.[24] Bu rivayetler muhaddislerin bir tarihçi gibi rivayetleri tahkikte hem metindeki tarihi hem de metnin tarihini göz önüne aldıklarını göstermektedir. Bu rivayette hadisin hem sened hem de metin açısından tetkik edildiği görülmektedir. Hadislerin yazılı olduğu nüshada yırtılmış sayfaların bulunması, metnin eski bir kâğıt üzerinde solgun renkteki yazı ile mevcut olması gerekirken taze yazıyla yazılmış olması, sened ve metin açısından müsned münker[25] olduğunun görülmesi, metnin tarihi konusundaki muhaddis titizliğinin göstergesidir. Ayrıca, yapılan kontrol neticesinde bu hadislerin ehl-i sıdkın rivayetlerine uygun düşmeyen metinlere sahip olduğunun ifade edilmesi, metindeki tarihin de dikkate alındığına işaret etmektedir.[26]

IV. Metin ve Muhteva Tahlilinde Dikkate Alınacak Tarihî Unsurlar

Muhaddisler, bir hadise ait rivayetler arasındaki kısmî uyumsuzlukların, farklı bakış açılarını yansıtan veya tarihî ortam farklılaşmalarından kaynaklanan metinler sebebiyle ortaya çıktığının elbette farkında idiler. Hadislerin sened ve metin açısından değerlendirilmesi noktasında, muhaddislerin çalışmaları ve geliştirmiş oldukları prensipler asla göz ardı edilemez. Ancak, modern tarih bilincinin gelişiminin ortaya çıkardığı metodolojiler, araştırmacıyı hadislerin tarihî boyutları ve sünnete dair verilerin yorumlanışı konusunda daha dikkatli davranmaya sevketmektedir. Bu bağlamda, bir hadisin veya tarîklerinin değerlendirilmesinde tarihî tenkidi kullanıp ondan nasıl yararlanılacağı ve bu gayreti kolaylaştırabilecek araçların neler olduğu sorulabilir.

Şayet metin, ismiyle veya künyesiyle sık sık karşılaşmadığımız şahıslara, mekânlara, âdetlere, kelime ve kavramlara atıfta bulunursa, en basit düzeyde hadiste ne söylendiğini anlamak için metinde anlatılan kültürel ortamdan yeterince haberdar olmak gerekecektir. Dillerin yapısında ve işleyişinde, asırların geçmesine bağlı olarak pekâla değişimler ortaya çıkabilir. Bundan dolayı, hadisin ihtiva ettiği kelime ve kavramların Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiûn dönemleri itibariyle kullanılışının ve anlamının bilinmesi elzemdir. Ayrıca, hadisler rivayet dönemlerinde çok çeşitli coğrafî mekânlarda tedavülde olmuştur. Hz. Peygamber'in de konuştuğu Kureyş lehçesi esas olmakla birlikte, rivayet dönemlerinde çeşitli bölgelerde tedavülde bulunan hadisler içerisine farklı lehçelerden kelime ve kavramların girmiş olması doğal bir durumdur.

---

[24] İbn Adiy, Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy el-Cürcânî (ö. 365/976), *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl* (nşr. Yahyâ Muhtâr Gazâvî), Beyrut: Dârü'l-fikr 1988, VI, 301.

[25] Bu rivayetteki müsned ifadesi doğrudan senedi nitelerken, münker lafzının hem senede hem de metne şâmil olması gerekir. Zira münker lafzı sened için kullanılabildiği gibi, metin için de kullanılmaktadır.

[26] Zikretmiş olduğumuz bu birkaç rivayet, tarihçilerin kaynak tenkidi ismini verdikleri (bk. Langlois, *Tarih Tenkidine Giriş*, s. 83-96) işlemin, hicrî ikinci ve üçüncü asır gibi erken bir dönemde muhaddisler tarafından tatbik edildiğini göstermektedir.

Nisbî düzeyde bile olsa rivayetin söz üzerindeki deformasyonu dikkate alındığında, bir hadise ait tarîkler arasında üslûp farklılıkları da görülebilir. Bu ve benzeri sebepler, hadiste bahsedilen kültürel ortamdan haberdar olmayı ve buna bağlı olarak her bir tarîk özelinde hadisin anlam alanlarını kavramayı zorunlu kılar. Zaten metnin hakiki anlamının ortaya çıkarılması, metindeki tarihin/muhtevanın tespitinin son aşamasıdır.[27] Bu bağlamda, aşina olmadığımız ve bize garip gelen hususla ilgili literatürü iyi tespit etmek gerekir. İsabetli bilgiler edinmek için bu son derece önemlidir. Konu hakkında bilgi edinmek için en faydalı araçlar, başta hadis şerhleri, ricâl ve garîbü'l-hadîs kitapları olmak üzere araştırılacak hususla ilgili literatür olacaktır. Bununla birlikte, Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiûn ve tebeu't-tâbiûn dönemlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı İslâm tarihi kitapları, sosyolojik çalışmalar ve metinde söz konusu olan kavram, şahıs ve mekânlarla ilgili hadis ilmi veya hadis ilmi dışındaki hususi çalışmalar yararlı olacaktır. Bu türden çalışmalar, metin tarafından varsayılan veya referansta bulunulan ilk dönem müslümanlarının günlük hayatının farklı yönleri hakkında bilgi sağlayabilir. Bu arada, döneme ilişkin alan dışındaki literatürden elde edilen bilgi ve bulgular, bizim için farklı bir bakış açısı ve yerine göre isabetli anlam alanları sunabilir. Bu bakımdan, kendimizi sadece hadis literatürü ve hatta İslâmiyât ile sınırlı tutmamız doğru bir yaklaşım olmayabilir. Buna göre, metindeki tarihe veya metnin söylediklerine yönelik olarak hadis kitapları ve literatürü, hadis ilmi dışındaki tefsir, fıkıh, kelam vb. İslâmiyât literatürü ve İslâmiyât dışındaki bilgi, belge ve bulgular olmak üzere başlıca üç kategorideki kaynaklar bizim için vazgeçilmezdir.

Hadislerde araştırılması gereken ikinci tarihî boyut, metnin tarihi veya râvilerin durumu, şifahî ve yazılı rivayet gibi metnin varlık kazandığı ya da var oluş sürecini devam ettirdiği durumlardır. Hadisler genel olarak rivayet zinciriyle Hz. Peygamber'e atfedilse de, rivayetlerden bazıları Resûlullah'a ulaşmayıp sahâbe veya tâbiûnda kalmaktadır. Hatta bazı hadislerin çeşitli tarîkleri arasında bu açıdan farklılıkların olduğu da görülmektedir. Bazı tarîkler merfû olarak rivayet edilirken, bazıları sahâbeye atfen mevkûf veya tâbiîne atfen maktû olabilmektedir. Burada, merfû, mevkûf ve maktû olmak üzere çeşitli şekillerde rivayetine rastlanan bir haberin, esas bakımından kime ait olduğu ve hangi tarihî bağlamdan neşet ettiği problemdir. Her ne kadar, esas bakımından hadis Hz. Peygamber'e ait olsa da, aynı haber veya hadisin bazı tarîklerde Resûlullah'a ulaşması ve bazılarında ondan sonraki nesilde kalması, hadisin çeşitli şekillerde rivayete konu olup sened ve metin açısından[28] râvi tasarruflarına mâruz kaldığını ve farklı tarihî dönemlere vurgu yapıldığını gösterir.

---

[27] A'zamî, Muhammed Mustafa, *Menhecü'n-nakd inde'l-muhaddisîn neş'etühû ve târîhuh*, Riyad: Mektebetü'l-kevser 1410/1990, s. 94.

[28] Merfû, mevkûf ve maktû ilk planda senede dönük terimler gibi görünse de, haber veya hadisin sahibine göre bir değer ifade ettiği dikkate alındığında, bu terimlerin metni de nitele-

Bazı örneklerde, hadiste anlatılan durum ile vürûd ortamı öylesine örtüşür ki, metindeki tarih ile metnin tarihinin eşzamanlı olduğu ve aynı tarihî bağlamı yansıttığı açıktır. Hadiste söz konusu edilen hususların, Hz. Peygamber döneminin olguları arasında yer aldığı görülür. İbadetler ve muâmelât konusunda Resûlullah döneminden günümüze kesintisiz uygulanagelen fiilî sünnetlerde böyle bir uyumluluk söz konusudur. Namaz, oruç, hac gibi ibadetler alanında Hz. Peygamber'den nesiller boyu tevarüs edegelen uygulamalar bu gruba dâhildir. Ayrıca, tarîkleri arasında nisbeten farklılıklar olsa da, mütevâtir, meşhûr ve sahîh olarak tabir edilen hadislerin, muhtevalarının geneli itibariyle Hz. Peygamber dönemi olguları arasında yer aldığı söylenebilir. Bu türden hadisler, metindeki tarih açısından genel olarak Hz. Peygamber dönemi olgularına tekabül etse de, tarîkler arasındaki nisbî farklılıklardan hangisinin veya hadise ait hangi metnin ya da metin parçacıklarının tarihî olanı yansıttığı hususu muhteva tahlilinin bir diğer yönüdür. Bir başka ifadeyle, hadisin Hz. Peygamber'e ait asıl lafzının hangisi olduğu ve buna binâen muhtevanın tam olarak nelerden ibaret bulunduğu da önemli bir hususdur.

Diğer taraftan, hadis olarak rivayet edilen haberin muhtevası ile ortaya çıkış ve teşekkül süreci, uzun zaman dilimleriyle birbirinden ayrılan farklı tarihî ortamları yansıtabilir. Bu durumda, hadisin metnindeki tarih (söz konusu edilen olgu ve olaylar, kişiler, kavramlar vb.) ile metnin tarihi arasında eşzamanlılık açısından uyumluluk yoktur. Metinde dile getirilen hususlar ile metnin güya ortaya çıkış zamanı arasında mütekabiliyetin olmayışı, sözün Hz. Peygamber'e atfı açısından problem teşkil eder. Zira, haber merfû olarak muttasıl bir senedle sevkedilmekte iken, muhteva açısından Hz. Peygamber döneminin olgu ve olaylarına tam uyum sağlamayabilir. Bu durum, sözün hadis formunda bir değer ifade etmesini şüpheli duruma sokar. Meselâ kaderle ilgili tartışmalar bağlamında hadis formunda dile getirilen haberler ve Kaderiyye vb. fırka ve mezheplerle ilgili olarak rivayet edilen haberler, metindeki tarih ile metnin tarihi arasındaki uyumsuzluk açısından tenkit edilip, hadis formunda uydurma sözler olarak değerlendirilmiştir.[29]

---

yen bir boyutunun bulunduğu söylenebilir. Kaldı ki, hadisin metnine sonradan yapılan idrâc veya ziyade, aslen mevkûf veya maktû olduğu halde, merfû hadis içerisinde Hz. Peygamber'in sözü olarak karşımıza çıkabilmektedir.

29 Bu ifadelerimizle Hz. Peygamber'in gayba ilişkin bilgisini reddediyor değiliz. Hz. Peygamber'in Allah'ın kendisine bildirdiği kadarıyla gelecekte vuku bulacak olaylar hakkında konuştuğu bilinmektedir. Her birinin sıhhat durumu araştırma yapmaya ihtiyaç göstermekle birlikte, temel hadis kaynaklarının fiten bölümlerindeki rivayetlerin mevcudiyeti bunun en açık göstergesidir. Ancak burada önemli olan nokta, Hz. Peygamber'in gayba dair haber verdiği konuların ve haber verme şeklinin niteliği ve netliğidir (Hz. Peygamber'in gaybla ilgili bilgisine dair bk. M. Said Hatiboğlu, *Hz. Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyasî İctimâî Hâdiselerle Hadis Münâsebetleri* [doçentlik tezi, 1967] AÜ İlâhiyat Fakültesi, s. 1-8.) Elbette, her insan gibi Hz. Peygamber de kendi tecrübelerinden yola çıkarak geleceğe dair

Metnin muhtevası ile Hz. Peygamber dönemi olguları arasında sosyal gerçeklik açısından ilk planda uyumluluğun görülmemesi, bizi aceleci bir kararla her bir hadisi tümden reddetmeye de sevketmemelidir. Yani, metinde bahsedilen konular ile Hz. Peygamber dönemi arasında, eş zamanlılık açısından bir uyum ilk planda söz konusu olmayabilir. Bu durum, şifahî rivayet ve günümüze göre oldukça kıt imkânlar içerisinde yürütülmüş olan yazılı rivayete ait teknik hususlardan, râvilerin tasarruflarından veya bizim anlama kapasitemizden ileri gelmiş olabilir. Râvilerden herhangi biri hadisin rivayetinde hata etmiş ve onun hatası kendisinden sonraki râviler tarafından tekrar edilmiş olabilir. Râvilerin hadisin metninde yapmış oldukları tasarrufların, hadiste muhteva ve anlam değişimine yol açmış olması mümkündür. Ya da meseleyi enine boyuna yeterince araştırmaksızın, dar kalıplar içerisine sıkıştırılmış anlam çerçevesi ve bakış açısı, hadiste muhteva ve anlam değişimi olduğu şeklinde bir düşünceye yol açabilir. Bu durumda, hadis aslen sahih bir konumda iken, râvilerin rivayet esnasındaki veya anlama sürecindeki tasarrufları neticesinde zayıf olarak tavsif edilmiş olabilir.

Enes b. Mâlik (ö. 93/712)[30] ve Büreyde'den (ö. 63/683)[31] gelen rivayete göre, Hz. Peygamber'in pazartesi günü risâletle görevlendirildiği, salı günü de Hz. Ali'nin 'namaz kıldığı' ifade edilmiştir. Tirmizî'nin, senedindeki bir râviden dolayı zayıf kabul edip garib olduğunu belirtmesiyle birlikte, Hâkim'in senedinin sahih olduğunu ifade etmesine[32] rağmen, bu rivayet hatalı kabul edilip tarihî açıdan tenkide konu olmuştur. Burada, hadisin tenkide konu olmasının sebebi, Hz. Ali'nin risâletin başlangıcında namaz kıldığının (صلى) belirtilmiş olmasıdır. Halbuki namazın farz kılınması risâletin başlangıcında değil, onuncu yılındadır. Namaz kıldı yerine, "Müslüman oldu/أسلم"[33] lafzını ihtiva eden rivayetin sahih olduğu belirtilmiştir.[34] Kaldı ki, "Müslüman oldu" lafzının geçtiği bir diğer rivayet Hz. Ali'nin kendisi tarafından da nakledilmektedir.[35]

---

bazı öngörülerde bulunmuş olabilir. Onun öngörüsünü olumsuzlayarak hadisler hakkında yapılan her bir tenkit, bizi sağlıklı sonuçlara ulaşmaktan uzaklaştırır. Nitekim, rivayet edilen sözde kesinliğin söz konusu olması, "şu tarihte şunlar olacaktır" gibi açık zaman belirtilmesi rivayetin hadis olamayacağına ve uydurma olmasına hükmetmek için yeter bir sebep olarak zikredilmektedir. (bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 63-64; Ali el-Kārî, Nûreddin b. Ali b. Sultan Muhammed el-Herevî, *el-Mevzûât*, İstanbul: Matbaa-i Amire 1289, s. 110, 121-122.)

30 Tirmizî, "Menâkıb", 20.

31 Hâkim en-Nîsâbûrî, Muhammed b. Abdullah (ö. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* (nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ), Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye 1990, III, 121.

32 Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 121.

33 Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdülhâlik (ö. 292/905), *el-Müsned*. (nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah), Beyrut: Müessesetü ulûmi'l-Kur'ân 1409, IX, 321-322 (hadis no 3871); Hâkim, *Müstedrek*, III, 121.

34 İdlibî, *Menhecü nakdi'l-metn*, s. 324.

35 Ebû Ya'lâ el-Mavsılî, Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ (ö. 307/919), *Müsned* (nşr. Hüseyin Selîm Esed), Dımaşk: Dârü'l-Me'mûn li't-türâs 1987, I, 348. (hadis no 446). Heysemî, bu rivayetin

Zikredilen bu örnek bağlamında, hadis tenkidinin çok dikkatli ve titiz bir şekilde yapılması gerektiği açıktır. Çünkü, risâletin ilk günleri ve yılları - özellikle Mekke dönemi- ile alâkalı rivayetler incelendiğinde içinde "namaz kıldı" ibaresinin kullanıldığı tek rivayet bu örnekten ibaret değildir. Her ne kadar namaz risâletin onuncu senesinde farz kılınmış olsa da, bir başka rivayette İslâm'ın ilk günlerine atıfla Hz. Ali yanında, Hz. Peygamber ve Hz. Hatice hakkında da namaz kıldı ifadesi kullanılmaktadır. Yine Hâkim'in sahîhu'l-isnâd dediği bir rivayete göre Hz. Peygamber pazartesi günü namaz kılmıştır (صلى). Hz. Hatice de onunla birlikte namaz kılmıştır. Hz. Peygamber durumu Hz. Ali'ye iletmiş, o da salı günü namaz kılmıştır.[36] Bu rivayette dikkati çeken husus, nübüvvetin sekizinci senesinde ve hicretten üç yıl önce vefat etmiş olan Hz. Hatice hakkında da "namaz kıldı" ibaresinin kullanılmış olmasıdır. O'nun vefatı döneminde henüz namaz farz kılınmamıştır. Rivayetin muhtevası bütün olarak dikkate alındığında, İslâm'ın ilk günlerinden bahsedildiği açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, buradaki namaz kılmak ibaresi, "müslüman olmak/teslim olmak" anlamını çağrıştırmaktadır. Namaz, ibadet olmasının yanı sıra, müslümanları diğer din mensuplarından ayıran önemli bir sembolik işleve de sahip bulunduğu için, râviler tarafından "müslüman olmak" anlamında kullanılmasında sakınca görülmemiş olabilir. Ayrıca, zamanın ilerlemesine bağlı olarak kelime ve kavramların anlamında genişleme veya daralmanın olduğu bilinmektedir. Bu değişimine bağlı olarak, "namaz" (الصلاة) kelimesinin de Hz. Peygamber döneminden sonraki asırlarda anlam daralmasına uğrayarak, günde beş vakit icra edilen farz ibadet şeklindeki bugünkü anlamına hasredilmesi mümkündür. Bundan dolayı, sonraki dönemlerin değer yargılarından ve anlamlar ağından yola çıkarak aceleci bir tavırla hadisleri tenkide tabi tutmaktansa, tarihî bir bakışla meseleye yaklaşmak daha isabetli olacaktır.

Tarihî bakış ise, hadise ait bütün tarîkleri, aynı veya benzer konulardaki bütün hadisleri toplamayı ve aralarında yapılacak mukayeseler[37] sonucunda

---

senedinde yer alan Müslim b. Keysân el-Mülâî'nin muhtelit olduğunu ifade etmektedir. bk. Heysemî, Ali b. Ebû Bekir (ö. 807/1405), *Mecmeu'z-zevâid*, Kahire: Dârü'r-reyyân li't-türâs 1407, IX, 102.

36 Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 201; Heysemî, *Mecmeu'z-zevâid*, IX, 103.

37 Bir hadise ait bütün tarîklerin toplanması, isnad şemasının çıkarılması ve bundan hareketle hadisin sened açısından tenkide tabi tutulması hakkında geniş bilgi için bk. Polat, Salahattin-Habil NazlıgülSüleyman Doğanay, *Hadis Tahric ve Tenkidi* (ders notu, 2001) EÜ İlâhiyat Fakültesi, s. 85-108. Hadiste metin inşasına dair prensipler hakkında bk. Nazlıgül, Habil, *Hadiste Metin İnşası ve Metin İnşası Açısından Cibril Hadisi Rivayetleri*, Kayseri: Laçin Yayınları 2005, s. 94-108; Doğanay, Süleyman, *Hadis Rivayetinde Râvi Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*, , (doktora tezi, 2006), EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 195-213.

asla/gerçekliğe en yakın metni tespit etmeyi gerektirir.[38] Bazı hadislerde, bu bile yeterli olmayabilir. Bu durumda, alan içi ve alan dışı literatürden konuya ilişkin araştırmalarla ulaşılacak veriler doğrultusunda, hadisin sıhhatine ilişkin en sağlıklı yorumu yapmak kaçınılmazdır. Metnin muhtevasında yer alan konulara ve muhtevadan yola çıkarak metnin tarihine ilişkin çok geniş literatürden ne kadar çok tespitte bulunulursa, hadisin içeriği ve teşekkül süreci hakkında o derece sağlıklı yorumlara ulaşılabilir.

Bu bağlamda, hadislerdeki isnad olgusunun metnin tarihine dair bir iddiayı dile getirdiği de ifade edilmelidir. Eğer hadisin baş tarafındaki sened, muttasıl bir şekilde Resûlullah'a kadar ulaşıyorsa, bu durum, hadisin kimler tarafından rivayet edildiğini göstermekle birlikte, hadisin vürûd ortamı ve tarihinin Hz. Peygamber dönemi olduğu iddiasını da içermektedir. Bu açıdan, hadiste bahsedilen konu veya olaylar ile hadisin Hz. Peygamber'e ulaştığı iddiası (muttasıl sened) arasında uyum yoksa, ister istemez tarihî tenkit gündeme gelecektir. Fakat rivayet metninde bahsedilen konu veya olayların Hz. Peygamber dönemi olgularına tekabül edip etmediğinin veya hadisin bir başka tarîkinin elde mevcut tarîkteki noksanlığı izâle edip etmediğinin çok dikkatli ve titiz bir biçimde araştırılması gerektiği ifade edilmelidir. Aksi durumda, aceleci bir tavırdan dolayı gerçekte sahih bir hadisin olumsuzlanması ve zayi edilmesi kaçınılmaz olacaktır.

İfade etmek gerekir ki, ana hadis kaynaklarının bazılarının tarihî bilgilere ters düşen hadisleri ihtiva etmiş olması, hadislerin rivayeti, tedvin ve tasnifinde tarihî bilgilerin dikkate alınmadığı anlamına gelmez. İnsanî ve teknik zaafların her yerde ve her zaman imkân dâhilinde olduğunu hesaba katmak gerekir. Beşerî kusur ve zaaflardan dolayı tarihî bilgilere muhalif hadislerin bu yönü

[38] Burada, hiçbir rivayetin geçmişi (Hz. Peygamber dönemi olgu ve olaylarını veya hadisin aslî formunu) olduğu gibi kapsayamayacağının ifade edilmesi gerekir. Zira, bir hadisin çeşitli versiyonlarından her biri, aynı hadisin farklı bir anlatımına işaret eder. Hz. Peygamber döneminin olgu ve olayları, kendisinin irad buyurduğu hadislerin söylem düzeyindeki formu geride kaldığından, bir hadisin herhangi bir metninin 'geçmiş'e göre sınanma şansı yoktur. Bazı metinlerin, diğer bazı metinlere göre 'asl'a daha uygun olabileceğinden söz edilebilir; fakat, klasik yazma bir kitabın metin tahkiki ve inşasında olduğu gibi, bütün metinlerin kendisine göre ölçülmesine imkân verecek ne aslî nitelikte bir metin ne de bir ölçüt vardır. Önümüzde var olan, bir metin çeşitlemesidir. Her bir metin râvilerin zihinlerinden süzülerek geldiği için, bir anlamda tarihçi titizliği ve işleyişi ile, araştırma ve incelemelerin araştırıcıyı ulaştırdığı noktadan hareketle metinler üzerindeki yorumları asgari düzeye indirip aslî forma en yakın metin ortaya çıkarılmaya çalışılmalıdır. Bir başka ifadeyle, hadisler müslümanın hayatında içkin durumda olduğu veya olması gerektiği için, bizlere düşen iş, zaten var olan bu içkin yapılara ayna tutmaktır.

onların dikkatinden kaçmış olsa da, farkına varan başka muhaddisler tarafından tenkit edilmiştir.[39]

Başta Hz. Peygamber olmak üzere sahâbe, tâbiîn ve diğer tabakalardaki râvilerin, metnin tarihinin önemli bir parçası olduğu muhakkaktır. Bu durum, hadislerin tarihî açıdan tenkit edilmesinde iki hususun daha göz önünde bulundurulmasını gerektirir: (a) Bir hadisin tarîkleri arasındaki metin farklılıklarına yol açması hasebiyle, hadisin birçok râvi tarafından rivayet edilmesi, (b) bazı hadislerin senedindeki kimi râvilerin bilinmeyen/tanınmayan isim, künye ve lakaplarla anılması.

Rivayet işleminin, yoğun olarak hicrî üçüncü asra kadar devam ettiği ve bundan sonra da kısmen sürdüğü dikkate alınacak olursa, bu durumun hadis metinlerinde kısmî değişikliklere yol açtığı dikkate alınmalıdır. Rivayet sürecinin her bir tabakasında hadislerin şifahî ve yazılı olarak nakledilmesi, bu iki rivayet tarzına ait teknik imkânlar, birbirinden farklı yeteneklere ve hâfıza kuvvetine sahip birçok râvinin nakil sürecine dâhil olması vb. etkenler, kısmî düzeyde de olsa hadis metinlerinin farklılaşmasını doğurmuştur. Bir hadisin çeşitli rivayetlerine ait metinler arasında farklılıkların mevcut olması, eldeki metne dönük olarak hadisin tarihî açıdan tenkidine yol açabilir. Kaldı ki, bu metin farklılıklarını her açıdan bir olumsuzluk diye değerlendirmek de yanlıştır. Hadisin bir metnindeki noksanlığın veya o metne dönük yanlış yorumlamaların, aynı hadisin bir başka tarîkindeki metin aracılığıyla izale edilebilir olmasını, kültürümüz ve hadisler açısından bir eksiklik değil, yerine ve bağlamına göre zenginlik olarak değerlendirmek gerekir. Bu anlamda, hadis tarihi ve usulünde sadece tek râvisi bulunan ferd ve garîb hadislere şüphe ile bakılmış, birden fazla râviye ve tarîke sahip hadislere büyük önem atfedilmiştir. Zira, birden fazla râviye ve dolayısıyla tarîke sahip hadisleri birbirine göre sınama imkânımız varken, ferd veya garîb olarak tabir edilen hadisleri bir başka tarîke göre sınama ve mukayese etme imkânımız hemen hemen yok gibidir. Çoklu tarîke sahip bir hadisi hem diğer tarîklerle hem de aynı konudaki diğer hadislerle mukayese etme imkânı mevcut olmakla birlikte, garîb nitelikli bir hadisin sadece aynı konudaki başka hadislerle mukayese edilebileceği söylenebilir.

Geçmişe dönük anlatımlar, eldeki malzemenin çokluğu oranında tarihî bir değer ifade eder. Herhangi bir tarihî olay hakkındaki anlatımlar ve yorumlar hangi oranda referans noktasına sahip ise, olayın gerçekliği ve yorumun netliği o derecede kesinlik ifade eder. Aktarılan mâlûmat arasında nisbî farklılıklar olsa da, referans noktalarının çok olması, tarihî malzemenin değerini artırır.

---

[39] Tarihî bilgilere aykırı hadisler ihtiva etmeleri sebebiyle Buhârî ve Müslim tenkit edilmiştir. Örnekler için bk. Hatiboğlu, M. Said, "Müslüman Alimlerin Buhârî ve Müslime Yönelik Eleştirileri", *İslâmî Araştırmalar* (Hadis-Sünnet Özel Sayısı), X/1-3, Ankara 1997, s. 11-14.

Bazı problemli yönlerine rağmen, bir hadisin her bir rivayetine ait senedlerde ismi zikredilen râvileri, elde mevcut hadisin referans noktaları olarak değerlendirmek gerekir. Bu anlamda, bir hadis ne kadar çok rivayet zinciri ve râvi vasıtasıyla aktarılmışsa, o oranda referans noktasına sahiptir.

İsnad sisteminin eleştiriye açık bazı boyutlarının varlığı, onu bir referans olmaktan asla çıkarmaz. Hadisin bir rivayet zincirinde meçhul râvi ya da râvilerin bulunması, irsâl ve tedlîs gibi noksanlıklar, diğer rivayet zincirlerindeki bilgiler vasıtasıyla telafi edilebilir. Problemin esas boyutu, tek yoldan rivayet edilen hadisler ve senedleriyle ilgilidir. Bu türlü hadislerden birinin senedinde veya metninde tarihî değerlendirme açısından problemlere rastlansa bile, yine de o hadisin sened veya metin açısından tarihî bağlama oturmadığı ve tarihî açıdan gerçeklik değeri taşımadığı, hele hadisin metninde yer alan hususların bütünüyle Hz. Peygamber tarafından dile getirilmediği, aceleci bir tavırla iddia edilemez. Hadis ilminin kendi sistemi içinde tarihî bir inceleme ve bu incelemeye dönük bakış açısının gereği olarak, hadis hakkında sened ve metin bakımından lüzumlu ve titiz araştırmalar yapıldıktan sonra ancak bir yorumda bulunulabilir. Son tahlilde, ulaşılan bu yorumun da yapılan inceleme ve araştırma çerçevesinde ve araştırıcının öznelliği bağlamında şekillendiğinin ve kesin bilgi ifade etmeyebileceğinin bilincinde olunmalıdır. Nasıl ki, tarihin nakledilmesi ve tarih yazıcılığı, eldeki verilere ve nakledenlerin öznelliğine göre bir yorum değeri taşıyorsa, o verilere dayalı olarak yapılan her bir izah ve açıklamanın da birer yorum olduğunun farkında olunmalıdır.[40]

Belirtildiği üzere, asgari müştereklerde birleşmekle birlikte, bir hadise ait nisbeten birbirinden farklı metinlere bakıldığında, aralarında anlam kaymaları ve vurgu değişimi gibi farklılıklara rastlanması mümkündür. Metinler arasındaki bu farklılıklar, onların farklı tarihî bağlamlarda söylendiğinin ya da rivayet sürecinde râviler tarafından metne yapılan müdahalelerin göstergesidir. Genelde sahâbî râvisi aynı olmakla birlikte, her bir metnin değişik senedle rivayet edildiği dikkate alındığında, metinlerin son şeklinden gerçekten hangi râvinin sorumlu olduğunu belirlemek çoğu hadiste mümkün olmayabilir. Ancak biyografik eserlerden râviler hakkında cerh ve ta'dîle ilişkin bilgileri toplayıp, ilel kitaplarından da yararlanmak suretiyle râviler, hadisin senedi ve nisbeten metni hakkında değerlendirmeler yapılabilir. Esasında bu da, son

[40] Ne denli doğrulanabilir, geniş kabul görebilir ya da sınanabilir olursa olsun tarihin, kaçınılmaz olarak bir kişisel yapı ve 'anlatıcı' sıfatıyla tarihçinin bakış açısının dışa vurumu olduğu söylenmiştir. Bu anlamda, tarih, başka birilerinin gözlerine ve seslerine dayanır; tarihi, geçmişteki olaylarla bizim onlar hakkındaki okumalarımız arasında yer alan bir yorumcu aracılığıyla görmekteyiz (Tarihin yorumsal değeri hakkında bk. Jenkins, Keith, *Tarihi Yeniden Düşünmek* (trc. Bahadır Sina Şener), Ankara: Dost Kitabevi 1997, s. 24, 58-59.). Tarihî bir durumu araştırıp hakkında değerlendirme yaparken, 'şimdi'ye göre programlanmış olan kendi akıl yapımızı ve öznelliğimizi, geçmiş olaylara ve geçmişe dair metinlere taşıdığımızın farkında olmalıyız.

tahlilde hadisin ilgili metninden kimin sorumlu olduğu veya elde mevcut metnin en yüksek düzeyde Hz. Peygamber'in ifadelerini yansıtıp yansıtmadığı hususunda bizi kesin hükme ulaştırmaz. Dolayısıyla, hadislerin sened ve metni hakkında yapılacak olan tenkit ve değerlendirmelerde, önyargılı davranmaktansa, hadis münekkitlerinin sened ve metinle ilgili olarak ileri sürdükleri değerlendirmeleri de hesaba katarak tutarlı bir tavır sergilemenin gerekli olduğunu vurgulamak büyük önem arz eder.

Hadislerin bütünü için olmasa bile, münekkit muhaddisler tarafından herhangi bir kusuru veya illeti olduğu tespit edilen bazı hadislere ve onların illet teşkil eden boyutlarına ilel kitaplarında değinilmektedir. Araştırmaya konu olan hadisin sened ve metin açısından kusur ve noksanlık ihtiva edip etmediği bu kaynaklardan kontrol edilmelidir. Belki bu sayede elde edilen bilgi ve bulgular, hadisin senedinde ve metninde ilk anda belirgin olarak fark edilmeyen ve metnin tarihiyle ilgili bir yanlışı veya hatayı dikkatlere sunabilir.

Metnin tarihinin bir diğer boyutu, metnin edebî düzeniyle ilgilidir. Bir hadise ait nisbeten farklı metinlere rastlamak mümkün olduğu gibi, bir tek metin içerisinde birbiriyle ilişkisi açık olmayan sözcük ve ibarelere rastlamak da mümkündür.[41] Bir hadisin çeşitli rivayetlerine ait metinlerde ziyade, ziyadenin bir çeşidi olan idrâc, tashîf ve tahrif türünden kelimelerin ve takdim-tehirin mevcudiyeti, her bir metnin az da olsa birbirinden farklı edebî düzene sahip olduğunu gösterir. Bu durum, hadise ait metinlerin hepsinde veya bazısında metnin düzeniyle ve anlamıyla ilgili problemlere yol açabilir. Hadisin muhtevasındaki bu türden parça veya pasajlar, rivayet sürecinde metne sonradan sokuşturulup eklenmiş olabilir. Hiç şüphesiz metinde yer alan ziyade, tashîf, tahrif veya takdim-tehir türündeki tasarruflar, hadisin aslî formuyla aynı tarihî ortama sahip değildirler. Metnin orijinal hali ile sonradan yapılan değişiklik ve ilâveler arasında asgari düzeyde kronolojik bir zaman aralığı vardır. Böyle durumlarda, bir hadise ait bütün tarîklerin aynı tarihî ortamdan kaynaklandığını düşünmek doğru değildir. Elden geldiğince, bunları tespite ve ayıklamaya çalışılmalı, metnin ilk ve aslî düzenine en yakın olanı belirlenmelidir.[42]

---

[41] Meselâ müdrec olarak tabir edilen hadislerin metinlerine sonradan eklenmiş bulunan ifadeler bunun en güzel örneğini teşkil eder. Bazan hadiste yer alan müdrec ifade metin içerisinde öylesine belirgin olur ki, bunu fark edip Resûlullah'ın ifadelerinden ayırmak kolaydır. Bazan de, müdrec kısmı Resûlullah'ın ifadelerinden ayırmak uzun ve titiz bir incelemeyi ve çalışmayı gerektirebilir.

[42] Tarih tenkidinde bu işleme kaynak analizi denmektedir. Nitekim tarih tenkidinde de kaynak analizi son derece önem arz etmekte, müellif tarafından değil de, başka zamanlarda diğer kimseler tarafından metne yapılan ilâvelere dikkat çekilmektedir. Müellife ait olmayıp sonradan yapılan bu ilâveleri ona atfetmemek için, ayıklama işleminin önemi son derece büyüktür. bk. Langlois, *Tarih Tenkidine Giriş*, s. 88.

Hadisin metin tarihinin üçüncü bir boyutu, daha önce de zikredildiği gibi, bir tek metnin merfû olarak Hz. Peygamber'e nisbet edilmekle birlikte, mevkûf olarak sahâbeye veya maktû olarak tâbiîne de atfedilmiş olmasıdır. Sened ile yapılan bu atıf sadece sözün sahibine işaret etmeye yönelik olmayıp, aynı zamanda sözün ortaya çıkış zamanına dair bir iddiayı da bünyesinde barındırmaktadır. Herhangi bir hadisin Hz. Peygamber, sahâbe ve tâbiîn olmak üzere farklı kişilere atfı, mevkûf ve maktû nitelikli haberlerin hadis formunda aktarıldığı, otorite arayışının bir gereği olarak Hz. Peygamber'in ağzından rivayet edildiği ve kişisel yorumların hadis olarak ifade edildiği şeklinde bir düşünceyi akla getirebilir.[43] Farklı tarzlarda rivayet edilen bu türden hadislerle karşılaşıldığında çok çeşitli ihtimaller hesaba katılmalıdır. Mevkûf ve maktû olarak rivayet edilen bir söz, muhaddislerin belli gerekçelere dayanarak hükmen merfû[44] diye nitelendirdikleri haberlerin kapsamına dâhil ise, bu durum, sözün Hz. Peygamber'e aidiyeti konusunda bir fikir verebileceği gibi, metnin tarihi konusunda da ipuçları sunar. Şayet, haber hükmen merfû olarak nitelendirilmeyi gerektiriyorsa, hadis olması kuvvetle muhtemel olduğu için Hz. Peygamber döneminin izlerini taşıyacaktır. Kaldı ki, isnad sisteminin henüz tam olgunlaşmadığı bir dönemde ve daha sonraki zaman dilimlerinde, hadislerin ve başka haberlerin, asıl sahibine referansta bulunmaksızın anonim olarak rivayet edildiği de hesaba katılmalıdır.[45] Sözü sahibinden işiten biri, başka birine aktarımda bulunurken sözün asıl sahibine referansla nakil işlemini yaptığı halde, bir diğer kimse sözün asıl sahibine referansta bulunmaksızın anonim olarak anlatımı gerçekleştirmiş olabilir. Bu durum, sözü asıl sahibine atfeden kişinin, onun adına yalan yere söz uydurduğu ve anonim olarak aktaran kişinin de sözün sahibi olduğu anlamına gelmez. Bu anlamda, bir hadisin merfû, mevkûf ve maktû olmak üzere çeşitli tarzlarda rivayetine rastlanmış olması, merfû olarak rivayet edilen sözün yalan yere sonradan Hz. Peygamber'e atfedildiği anlamını taşımaz. Söz Hz. Peygamber'e ait olduğu halde, anonim olarak anlatımda bulunma geleneğinin mevkûf ve maktû haberleri doğurmuş olabileceği de dikkate alınmalıdır. Yani söz aslen Hz. Peygamber'e ait olmakla birlikte, anonim aktarım neticesinde başkasına ait olduğu zannedi-

---

[43] Nitekim çoğu müsteşrik merfû, mevkûf ve maktû olarak rivayet edilen bir hadisin aslında Hz. Peygamber'in sözü olmadığını, sonradan onun adı kullanılarak kişisel yorumlara dinî değer atfedildiğini söylemişlerdir. Fıkhî görüşlerin sonradan hadis şeklinde formüle edildiğine dair ileri sürülen iddia, bu görüşün bir parçasıdır. Meselâ bk. Juynboll, Gautier Herald A., *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası* (trc. Salih Özer), Ankara: Ankara Okulu 2002, s. 36-37, 48,

[44] Lafız ve şekil itibariyle zâhiren sahâbî sözü özelliğini taşımakla birlikte, ancak vahye muhatap olan Hz. Peygamber'den duyup öğrenmek suretiyle bilinebilecek alanlardaki sahâbî sözleri için hükmen merfû hadis tabiri kullanılmaktadır. Mevkûf haberler ve hükmen merfû hadisler ve bunların değeri hakkında bk. Toksarı, Ali, "Hadis İlmi Açısından Sahâbî Kavli ve Değeri", *EÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Kayseri 1985, s. 339-357.

[45] Konu hakkında geniş bilgi için bk. Hasan Qasim Murad, "Sunnah and Hadīth in 'Umar II's Epistle Against the Qadariyyah", *Islamic Studies*, XXXV/3, 1996, s. 283-291.

lerek mevkûf veya maktû olarak nitelendirilmiş de olabilir. Böyle olduğu takdirde, metnin tarihi sonraki dönemlerin değil de, Hz. Peygamber döneminin izlerini taşıyor demektir. Eğer söz, merfû olarak da rivayeti bulunmakla birlikte, gerçekten mevkûf veya maktû ise, bu takdirde tarihî ortam ve zaman bakımından sonraki bir dönemin ürünü olduğu halde, yorum neticesinde Hz. Peygamber'e ve onun zamanına atfedilmiş olmaktadır.

Bir hadisin bir taraftan merfû diğer taraftan mevkûf veya maktû olarak rivayet edilmesi, merfû rivayetin mevkûf veya maktû rivayet tarafından teyit edilmesi ve önceden varsayılması anlamını da taşır. Zira herhangi bir fıkhî, kelamî vb. tartışmada veya anlatıda, söz anonim olarak sahibine (Hz. Peygamber'e) atfedilmeksizin aktarılmış ise, hadis delil mahiyetinde serdedilmiş ve kendisiyle ihticâc edilmiştir. Yani, açıkça zikredilmese bile, Hz. Peygamber'in sözü mevkûf veya maktû haber vasıtasıyla delil olarak iktibas edilmiştir. Hz. Peygamber'in sözlerinin başta fıkhî, kelâmî vb. olmak üzere çok çeşitli konularda delil olarak kullanılmış olması, bazan açıkça Hz. Peygamber'e atfetmek suretiyle bazan da anonim olarak rivayet edilmek suretiyle hadisin defalarca yorumlandığını gösterir. Böyle bir iktibas ihtimaline binâen, sadece metnin tarihini tespit etmek adına merfû, mevkûf ve maktû haberleri birbirinden bağımsız olarak değerlendirmektense, bunları birlikte yorumlamaya teşebbüs etmemiz gerekir. Kaldı ki, farklı tarzlarda rivayet edilmiş de olsa, hadisin mevkûf veya maktû tarîkleriyle birlikte yorumlanması, anlayışımızın gelişimine katkı sağlayacağı gibi, hadisin muhtevasına ve tarihine ilişkin daha sağlıklı yorumların da önünü açacaktır. Bu vesile ile mevkûf ve maktû haberlerin sahibi olan sahâbe ve tâbiîn neslinin, Hz. Peygamber dönemine olan aşinalıklarının ve hadislere getirdikleri yorumların asla göz ardı edilemeyeceğine de işaret edilmelidir.

Mevkûf ve maktû haberler, sahâbe ve tabiîne ait olmaları hasebiyle, merfû hadislere nazaran daha sonraki bir dönemin ürünüdür denilebilir. Yani mevkûf ve maktû haberler, merfû hadise göre yeni olup geç bir dönemi yansıtmaktadır. İnce ve titiz araştırmalar neticesinde, merfû, mevkûf ve maktû rivayetleri bulunan bir haberin, orijin olarak Hz. Peygamber'e aidiyeti, yani merfû olduğu konusunda baskın kanaat hasıl olursa, bu durumda, yeni olan rivayetin (mevkûf veya maktû haberin) hem tarihî açıdan hem de metin ve muhteva açısından eski rivayetin (merfû hadisin) ışığında değerlendirilmesi gerekecektir.

Hadislerin tedvin edilip sistematik bir şekilde yazıya geçirilmiş olması, hatta hicrî üçüncü asırda ana hadis kaynaklarının yoğun olarak derlenmiş olması, rivayet sürecinin, hadis malzemesi üzerinde gerçekleşen yorum faaliyetinin ve tasarrufların bittiği anlamına gelmez. Dönemin yazı ve yazı malzemesi ile ilgili

oldukça kıt denilebilecek düzeydeki teknik imkânları[46] ve beşerî zaaflar bir arada mütalaa edildiğinde, yazı malzemesi üzerinde derlendikten sonra da hadislerin formel yapısı ve muhtevası üzerinde yorum faaliyeti sona ermemiştir. Zira, muhaddisler tarafından geliştirilmiş olan muâraza sistemi çerçevesindeki rivayetler, yazılı malzemenin uğramış olduğu tasarruflara ve yorum faaliyetine açıkça işaret eder.[47] Yazılı da olsa, metnin tarihi serüveni devamlılık arz edebilir. Kaldı ki bu tasarruf ve yorumlar, bir hadisin veya rivayetin tarihî serüveninin belirlenmesinde ve muhtevanın anlaşılmasında her zaman negatif bir duruma işaret etmez. Şifahî ve yazılı olmak üzere râvilerin hadislerde yapmış oldukları tasarruf ve yorumlar, yerine göre son derece aydınlatıcı da olabilmektedir.

Sonuç

Hadisler başlıca iki şekilde okumaya konu olabilir. Birincisi, mevcut herhangi bir hadis, bütün unsurlarıyla birlikte bilgi kaynağı olarak algılanabilir. Bu durumda hadis bizim için tarihî ve bilişsel değerde olup, hayatımızı kendisine göre şekillendireceğimiz bir norm teşkil etmektedir. İkincisi, hadisi ilk planda bütün pasajları ve bütün unsurlarıyla birlikte bilgi kaynağı olarak görmektense, öncelikle onun Hz. Peygamber dönemi açısından tarihî bir değer ifade edip etmediği sorgulanabilir. Bu sorgulama neticesinde, ele alınan hadisin bütün olarak veya kısmen tarihî ve bilgisel bir değer ifade edip etmediği konusunda yorumda bulunabiliriz. Bu anlamda, hadis, bilgi yüklü bir değer ifade etmeden önce, tarihî açıdan tahlili ve değerlendirilmesi gerekli olan rivayet malzemesi niteliğindedir. Hadisin, tahlil ve değerlendirme aşamasında rivayet malzemesi olarak algılanması, ondaki muhtemel râvi tasarruflarının tespitini, metinde bahsedilen hususların tam olarak veya kısmen Hz. Peygamber dönemi açısından tarihî değerde olup olmadığını sorgulamayı gerektirir. Bu tenkit ve sorgulama işleminden sonradır ki, hadise metin ve muhteva açısından bütün olarak veya kısmî düzeyde tarihî ve ilmî bir değer atfetme imkânı ortaya çıkar. Tenkit neticesinde, belki de bazı rivayetler Hz. Peygamber dönemine itibarla bu değerden yoksun kalabilir. Hiçbir inceleme ve tenkit yapmaksızın, rivayete o haliyle bilgi kaynağı olarak yaklaşmak, bizi hadisin bünyesinde yer alması muhtemel olan ve Hz. Peygamber dönemi açısından bir değer ifade etmeyen hususlara da tarihî değer atfetme yanlışına sürükler.

Bazı hadisleri bilgi yüklü bir veri olarak okumaya başlamadan önce, muhtevada dile getirilenlerin tarihî değerde olup olmaması açısından tetkiki yapıl-

[46] Kullanılan yazı malzemeleriyle ilgili rivayetler için bk. Hatîb, *el-Cami' li-ahlâki'r-râvî*, I, 676; II, 268.

[47] Muhaddislerin geliştirmiş oldukları muâraza sistemi hakkında geniş bilgi ve bu sistem dâhilinde yazılı rivayet malzemesine yöneltilen tenkitler hakkındaki rivayetleri bir arada görmek için bk. Doğanay, *Hadis Rivayetinde Râvi Tasarrufları*, s. 173-195.

malıdır. Bu anlamda hadislerin tahlil ve değerlendirilmesi, onun hem metin hem de muhteva bakımından tarihî arka planına dikkat kesilmemizi gerektirir. Bu tarihi arka plan sadece Hz. Peygamber dönemi ile sınırlı kalmayıp, aynı zamanda rivayet sürecini de kapsar. Hadisin Hz. Peygamber'den sâdır olmasından başlayıp, şifahî ve yazılı olarak rivayet sürecinden geçmesi ve bugüne ulaştığı şekliyle ana hadis kaynaklarında sabitlenmesi metnin gerisindeki sahneler olarak ifade edilebilir. Metnin gerisindeki sahneler hesaba katılmaksızın, mevcut her rivayeti sadece muhteva tenkidine tabi tutmak ve bunun sonucunda, kabul veya red açısından tercihte bulunmak, kişiyi yanıltabilir. Bunun için, hadislerin tarihî arka planında, sadece 'metindeki tarih' değil, bunun yanında 'metnin tarihi' de dikkate alınmalıdır. Metindeki tarihin/muhtevanın üzerine bina edildiği temel, metnin tarihidir. Hadisin ihtiva ettiği hususların hiçbirisi, metnin tarihî süreçteki serüveninden bağımsız değildir. Zira, tarihî süreçte metne yapılan her müdahale, yansımasını muhtevada bulacaktır. Bundan dolayı hadislerin tahlil ve değerlendirilmesinde ve hatta anlaşılmasında, metindeki tarih ile metnin tarihini birlikte mütalaa etmek, biri lehine diğerini göz ardı etmemek gerekir.

Hadislerden her birinin maksatlı bir muhtevaya sahip olduğu yani Hz. Peygamber'in örnek kişiliği bağlamında insanları ve insanlığı eğitmeye dönük normatif yönünün de bulunduğu dikkate alınacak olursa, tarihî arka plan yanında tarihî ön plan diye ifade edebileceğimiz günümüz şartlarını da dikkate almamız gereklidir. Hadislerin Hz. Peygamber'in maksat ve muradına uygun şekilde anlaşılması metin ve muhteva olarak tarihî arka plana dikkat kesilmemizi icap ettirirken, günümüz açısından yorumlanması da tarihî ön planı dikkate almayı lüzumlu kılar. Bu anlamda, Hz. Peygamber tarafından yaşanmış veya ifade buyurulmuş birer olgu olarak hadisler ve bunların yorumu arasındaki ilişkinin, basit ya da tek yönlü olmayıp diyalektik bir ilişki olduğunun farkında olmalıyız. Bu sayede, hadislere sened ve metin açısından yeni bir anlayışla yaklaşıp, yeni anlama düzeyleri geliştirebiliriz.

"Hadislerde Metin ve Muhteva Tahlilinin Tarihî Boyutu"

Özet: Hadisler, dini değerine ilaveten tarihi açıdan da önem taşımaktadır. Zira, Hz. Peygamber'e atfedilen her bir hadis, aynı zamanda Hz. Peygamber döneminin olgu ve olaylarını yansıttığı iddiasını da sahiptir. Fakat, mana ile rivayet sürecinde râvi tasarruflarına maruz kaldığı için hadisleri dinî ve tarihi anlamda salt bilgi kaynağı olarak görmek, onların indirgemeci bir kullanımını doğurur. İndirgemeci bir kullanıma düşmemek için, hadis metinlerindeki her bir pasaj veya parçanın Hz. Peygamber dönemi olgularına tekabül edip etmediğinin tarihî açıdan dikkatli bir şekilde sorgulanması gerekmektedir. Tarihî nitelikte olması hasebiyle, hadis metinleri "metindeki tarih" ve "metnin tarihi" olmak üzere başlıca iki perspektiften tarihi tenkide konu olabilir.

Atıf: Süleyman DOĞANAY, "Hadislerde Metin ve Muhteva Tahlilinin Tarihî Boyutu", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, V/1, 2007, ss. 63-84.

Anahtar kelimeler: Hadis, Tarih, Rivayet, Metindeki Tarih, Metnin Tarihi.